

MODEL PROGRAM BIMBINGAN HAJI BERASASKAN MAQASID AL-SHARIAH: SATU KERTAS KONSEP

A MAQASID AL-SHARIAH-BASED EVALUATION MODEL FOR THE HAJJ GUIDANCE PROGRAMME: A CONCEPT PAPER

Salmah S.Hassan^{1*}
Sarip Bin Abdul²
Suhailah Binti Abdul Muin³
Norsimah Dasan⁴

¹ Fakulti Pengajian Islam, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia
(E-mail: salmahshassan@ums.edu.my)

² Fakulti Pengajian Islam, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia
(E-mail: sarip@ums.edu.my)

³ Fakulti Pengajian Islam, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia
(E-mail: drsuhailah@ums.edu.my)

⁴ Fakulti Pengajian Islam, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia
(E-mail: norsimahdasan@ums.edu.my)

*Corresponding author: salmahshassan@ums.edu.my

Article history

Received date : 13-8-2026

Revised date : 14-8-2026

Accepted date : 29-9-2026

Published date : 30-9-2026

To cite this document:

S. Hassan, S., Abdul, S., Abdul Muin, S., & Dasan, N.
(2026). Model program bimbingan haji berasaskan
maqasid al-Shariah: Satu kertas konsep. *Journal of
Islamic, Social, Economics and Development
(JISED)*, 11 (86), 1307-1319.

Abstrak: Program bimbingan haji anjuran Lembaga Tabung Haji (TH), yang merangkumi Kursus Haji Asas, Kursus Haji Intensif dan Kursus Haji Perdana, melibatkan peruntukan tahunan yang besar. Namun, penilaian program ini dan kajian lepas lazimnya terhad kepada kepuasan jemaah dan penguasaan tatacara manasik, tanpa mengukur sama ada ibadat haji mencapai tujuan pensyariatannya (maqasid) dalam kehidupan jemaah selepas pulang. Akibatnya, tiada bukti tentang peringkat mana program berjaya atau gagal. Kertas konsep ini mencadangkan satu model penilaian yang menjadikan Nazariyyah al-Maqasid sebagai teori induk dan qaedah fiqh al-Umur bi Maqasidiha sebagai asas peranan niat. Model ini mengandungi lima konstruk dalam satu rantaian, iaitu reaksi jemaah terhadap program bimbingan, pengetahuan maqasid manasik, niat dan azam beramal, tingkah laku ibadah, serta impak maqasid dalam kehidupan yang diukur menerusi lima dimensi daruriyyat. Lima hipotesis dibangunkan, iaitu empat hubungan langsung (H1 hingga H4) dan satu kesan pengantaraan niat (H5). Kajian ini mencadangkan tinjauan keratan rentas ke atas jemaah haji negeri Sabah yang telah menunaikan haji dalam tempoh dua musim terkini, dipilih melalui persampelan bertujuan merentasi lima Bahagian di Sabah, dan dianalisis menggunakan PLS-SEM. Tiga dapatan utama dijangka: reaksi berbentuk utiliti meramal pengetahuan maqasid; niat menjadi pengantara antara pengetahuan dengan amalan; dan impak maqasid paling kuat pada dimensi hifz al-din berbanding dimensi lain. Sumbangan kajian ini ialah pengoperasian qaedah fiqh sebagai hipotesis yang boleh diuji secara empirikal, serta instrumen berasaskan maqasid yang

membolehkan TH mengenal pasti peringkat rangkaian yang paling lemah dan boleh diadaptasi bagi program keagamaan lain.

Kata Kunci: *ibadat haji, maqasid al-Shariah, program bimbingan, jemaah haji Sabah*

Abstract: *The hajj guidance programme organised by Lembaga Tabung Haji (TH), comprising the Basic, Intensive and Premier Hajj Courses, involves substantial annual expenditure. However, existing evaluations and prior studies are largely limited to pilgrim satisfaction and mastery of ritual procedures, without measuring whether the pilgrimage achieves its legislative objectives (maqasid) in pilgrims' lives after returning home. As a result, there is no evidence of the stage at which the programme succeeds or fails. This concept paper proposes an evaluation model that positions the Theory of Maqasid as the grand theory and the legal maxim al-Umur bi Maqasidiha as the basis for the role of intention. The model comprises five constructs in a single chain: pilgrims' reaction to the guidance programme, knowledge of the maqasid of hajj rituals, intention and resolve to practise, worship behaviour, and maqasid impact in daily life measured through the five daruriyyat dimensions. Five hypotheses are developed: four direct relationships (H1 to H4) and one mediating effect of intention (H5). A cross-sectional survey of pilgrims from Sabah who performed hajj within the last two seasons, selected through purposive sampling across the five administrative divisions of Sabah and analysed using PLS-SEM, is proposed. Three main findings are anticipated: utility-type reactions predict maqasid knowledge; intention mediates the knowledge–practice relationship; and maqasid impact is strongest on *hifz al-din* compared with the other dimensions. The contributions are the operationalisation of a legal maxim as an empirically testable hypothesis and a maqasid-based instrument that enables TH to identify the weakest stage of the chain and can be adapted for other religious programmes.*

Keywords: *hajj, maqasid al-Shariah, guidance programme, Sabah pilgrims*

Pengenalan

Rukun Islam kelima yang diwajibkan ke atas setiap Muslim yang berkemampuan adalah ibadat haji dan Ibadah haji ini berbeza dengan ibadat fardu yang lain (Mulkin & Fataruba, 2021). Ia menggabungkan dimensi kewangan, fizikal, emosi dan rohani dalam satu tempoh pelaksanaan yang singkat dan padat (Abd Rahman et al., 2025). Keunikan ini menjadikan persediaan pra-keberangkatan sebagai faktor penentu sama ada ibadat tersebut dilaksanakan dengan sempurna atau sekadar memenuhi bentuk luaran. Di Malaysia, Lembaga Tabung Haji bertanggungjawab dalam menyediakan bimbingan menerusi tiga peringkat kursus yang berstruktur iaitu kursus asas haji, kursus intensif haji dan kursus perdana haji (Suhardi et al., 2024). Tujuan Kursus Asas Haji adalah untuk memperkenalkan asas manasik kepada bakal jemaah yang telah menerima tawaran. Manakala Kursus Intensif Haji pula lebih memperincikan pelaksanaan setiap rukun dan wajib haji. Bagi Kursus Perdana Haji ia berfungsi sebagai taklimat lengkap sebelum berangkat. Struktur tiga peringkat bimbingan haji ini telah lama dilaksanakan dan melibatkan peruntukan kewangan, tenaga pengajar dan masa yang besar setiap musim.

Persoalan yang timbul, sejauh mana ia mencapai tujuan yang sebenar. Dalam kerangka usul fiqh, setiap ibadat mempunyai maqasid atau tujuan pensyariatan yang melangkaui pelaksanaan zahirnya. Al-Shatibi dalam al-Muwafaqat menegaskan bahawa syariat diturunkan untuk merealisasikan masalah hamba di dunia dan akhirat, dan bahawa memahami maqasid adalah prasyarat kepada pelaksanaan hukum yang tepat (Khaliq & Pangestu, 2025). Ibn 'Ashur (t.t.)

pula mengembangkan perbincangan ini dengan menyusun maqasid sebagai satu disiplin yang tersendiri, meliputi pemeliharaan agama, nyawa, akal, keturunan dan harta. Maka, kajian ini bertujuan menilai keberkesanan program bimbingan haji berdasarkan sejauh mana program tersebut membentuk kefahaman, niat dan amalan yang selari dengan maqasid ibadat haji. Kertas konsep ini membangunkan sebuah model penilaian yang berpaksikan maqasid al-Shariah sebagai teori induk, dengan model Kirkpatrick sebagai kerangka sokongan bagi susunan peringkat penilaian, dan mencadangkan agar ia boleh diuji secara empirikal.

Kajian ini memberi fokus kepada jemaah haji negeri Sabah atas tiga sebab. Pertama, jemaah haji Sabah tersebar di kawasan bandar, luar bandar dan pedalaman merentasi lima Bahagian, iaitu Pantai Barat, Pedalaman, Kudat, Sandakan dan Tawau, dan faktor jarak ini berpotensi mempengaruhi akses serta kekerapan mereka menghadiri kursus bimbingan haji. Kedua, kajian lepas berkaitan pengurusan haji dan umrah di Malaysia lebih banyak tertumpu kepada konteks Semenanjung, contohnya kajian Nor et al. (2023) dalam kalangan agensi pelancongan di Selangor, manakala konteks jemaah di Malaysia Timur kurang diberi perhatian dalam literatur yang ditinjau. Ketiga, kedudukan penulis di Universiti Malaysia Sabah memudahkan akses kepada responden dan kerjasama dengan pejabat Lembaga Tabung Haji Negeri Sabah, sekali gus menjadikan pengujian model ini lebih realistik.

Permasalahan Kajian

Amalan penilaian program latihan secara umumnya bersandarkan maklum balas peserta yang dikumpul sejurus selepas sesi tamat. Pendekatan ini mudah dilaksanakan dan memberikan maklumat segera kepada penganjur. Namun, literatur penilaian latihan telah lama mempersoalkan kecukupan pendekatan tersebut. Alliger dan Janak (1989) mengenal pasti tiga andaian bermasalah dalam model penilaian empat tahap Kirkpatrick, iaitu andaian bahawa tahap-tahap penilaian disusun mengikut urutan menaik dari segi nilai maklumat, bahawa tahap-tahap tersebut berkait secara kausal, dan bahawa tahap-tahap tersebut berkorelasi secara positif. Meta-analisis Alliger et al. (1997) yang menganalisis 34 kajian dengan 115 korelasi mendapati hubungan antara reaksi peserta dengan pembelajaran adalah lemah, dan hubungan antara reaksi dengan tingkah laku juga tidak konsisten. Penemuan penting daripada meta-analisis tersebut ialah ukuran reaksi berbentuk utiliti, iaitu penilaian peserta terhadap kebergunaan dan kerelevanan kandungan, menunjukkan hubungan yang lebih kuat dengan pembelajaran dan prestasi berbanding ukuran reaksi berbentuk afektif seperti kepuasan dan keseronokan. Oleh itu, menilai program bimbingan haji berdasarkan kepuasan jemaah semata-mata memberikan gambaran yang tidak lengkap, dan berkemungkinan mengelirukan. Program yang menerima skor kepuasan tinggi belum tentu menghasilkan perubahan kefahaman, apatah lagi perubahan amalan.

Dalam konteks ibadat haji, jurang ini mempunyai dimensi tambahan yang bersifat syarie. Seseorang jemaah mungkin menguasai bilangan pusingan tawaf, urutan sa'i, dan syarat sah wukuf, tetapi tidak memahami hikmah di sebalik perbuatan tersebut. Al-Ghazali (t.t.) dalam Kitab Asrar al-Hajj membincangkan secara khusus dimensi batin ibadat haji, dan menegaskan bahawa pelaksanaan tanpa penghayatan tidak mencapai tujuan yang dikehendaki syarak.

Jurang ini jelas apabila dikaitkan dengan penilaian program bimbingan haji Lembaga Tabung Haji. Sebagaimana yang diuraikan dalam bahagian sorotan literatur, kajian lepas berkaitan pengurusan dan bimbingan haji tertumpu kepada dua perkara, iaitu kepuasan jemaah terhadap perkhidmatan dan penguasaan pengetahuan manasik. Kedua-duanya menjawab soalan sama ada jemaah berpuas hati dan sama ada jemaah tahu apa yang perlu dilakukan, tetapi tidak

menjawab soalan yang lebih asas dari sudut syarak, iaitu sama ada ibadat tersebut membentuk niat, amalan dan kehidupan yang selari dengan tujuan pensyariatannya. Maklumat ini tidak dapat diperoleh melalui penilaian sedia ada kerana (i) tiada kriteria maqasid digunakan sebagai ukuran kejayaan, (ii) penilaian tidak dilanjutkan selepas jemaah pulang ke tanah air, dan (iii) tiada instrumen yang mengukur pencapaian maqasid secara sah dan boleh dipercayai. Tanpa maklumat ini, penambahbaikan kurikulum kursus hanya dapat dibuat berdasarkan persepsi, bukan bukti. Oleh itu, pendekatan berasaskan maqasid diperlukan kerana ia menyediakan kriteria kejayaan yang bersumberkan syarak itu sendiri, bukan kriteria kualiti perkhidmatan yang dipinjam daripada bidang pengurusan.

Berdasarkan perbincangan di atas, tiga masalah utama dikenal pasti. Pertama, penilaian keberkesanan program bimbingan haji sedia ada tidak menggunakan maqasid al-Shariah sebagai kriteria, walaupun maqasid merupakan penentu tujuan ibadat dalam kerangka usul fiqh. Kedua, mekanisme yang menghubungkan kefahaman maqasid dengan amalan berteraskan maqasid belum dijelaskan secara empirikal, khususnya peranan niat sebagai perantara. Ketiga, tiada instrumen pengukuran yang mengoperasikan lima daruriyyat sebagai konstruk yang boleh diukur dan disahkan secara statistik, menyebabkan penilaian pencapaian maqasid kekal bersifat kualitatif dan tekstual. Oleh itu kajian ini mencadangkan lima objektif kajian seperti berikut:

- Mengenal pasti tahap pengetahuan maqasid, niat beramal, tingkah laku ibadah dan impak maqasid dalam kalangan jemaah haji negeri Sabah.
- Menentukan pengaruh reaksi jemaah terhadap program bimbingan ke atas pengetahuan maqasid manasik.
- Menentukan pengaruh pengetahuan maqasid ke atas niat dan azam beramal, serta pengaruh niat ke atas tingkah laku ibadah.
- Menentukan pengaruh tingkah laku ibadah ke atas impak maqasid.
- Menganalisis peranan pengantaraan niat dan azam beramal dalam hubungan antara pengetahuan maqasid dengan tingkah laku ibadah.

Setiap objektif ini diterjemahkan kepada persoalan kajian yang sepadan, dan diuji menerusi hipotesis yang dibangunkan dalam bahagian kerangka konseptual.

Sorotan Literatur

Maqasid Al-Shariah Sebagai Kerangka Penilaian

Perbincangan maqasid al-Shariah berakar dalam karya al-Shatibi, yang menyusun masalah kepada tiga peringkat, iaitu daruriyyat, hajiyyat dan tahsiniyyat (al-Shatibi, 2002). Peringkat daruriyyat merangkumi lima perkara pokok yang tanpanya kehidupan manusia tidak terpelihara, iaitu hifz al-din, hifz al-nafs, hifz al-aql, hifz al-nasl dan hifz al-mal. Sumbangan al-Shatibi dianggap sebagai titik peralihan dalam disiplin ini kerana beliau merupakan sarjana pertama yang menyusun maqasid secara sistematik sebagai bidang yang tersendiri, dan bukan sekadar perbincangan sampingan dalam usul fiqh (Zulkifli & Ahmad, 2021; Kurniawan & Syed Zaiful, 2022). Ibn 'Ashur (t.t.) kemudiannya memperkembangkan perbincangan ini dengan menekankan bahawa maqasid perlu dikeluarkan daripada teks secara induktif dan boleh berfungsi sebagai asas penilaian amalan, bukan hanya sebagai alat istinbat hukum.

Dalam konteks ibadat, penerapan maqasid membawa maksud bahawa penilaian sesuatu amalan tidak berhenti pada pemenuhan rukun dan syarat, tetapi turut mengambil kira sejauh mana amalan tersebut merealisasikan masalah yang dituju (al-Shatibi, 2002). Kedudukan ini diperkukuh oleh pembahagian maqasid kepada qasd al-Shari' dan qasd al-mukallaf, yang

menetapkan bahawa kesempurnaan amalan bergantung kepada keselarasan antara tujuan pelaku dengan tujuan pensyariaan (Bouhannache, 2023). Bagi ibadat haji, ini bermakna kesan ibadat tersebut sepatutnya kelihatan pada kelima-lima daruriyyat dalam kehidupan jemaah selepas pulang, bukan sekadar pada ketepatan pelaksanaan manasik semasa di Tanah Suci. Namun, kajian maqasid setakat ini masih didominasi pendekatan kualitatif dan analisis tekstual. Analisis scientometrik ke atas 400 dokumen yang diterbitkan antara tahun 2000 hingga 2022 dalam pangkalan data Web of Science dan Scopus menunjukkan bahawa penyelidikan maqasid merentasi pelbagai disiplin termasuk agama, ekonomi, sains dan perubatan, namun tumpuan utamanya kekal pada pembangunan konsep dan pemikiran (Mohammed, 2024).

Kajian Berkaitan Program Bimbingan Haji

Kajian berkaitan pengurusan dan bimbingan haji di Malaysia dan rantau serantau menunjukkan beberapa tumpuan utama yang berulang. Tumpuan pertama, dan yang paling meluas, ialah penilaian kepuasan jemaah terhadap perkhidmatan yang disediakan. Kajian dalam kategori ini lazimnya mengadaptasi model SERVQUAL yang diperkenalkan oleh Parasuraman et al. (1988), meliputi dimensi kebolehpercayaan, responsif, jaminan, empati dan bukti fizikal. Albahar et al. (2023) pula meneliti kepuasan jemaah haji terhadap perkhidmatan hospitaliti menerusi pendekatan pengesanan jangkaan. Nor et al. (2023) mengkaji kesan kualiti perkhidmatan terhadap kepuasan jemaah dalam kalangan agensi pelancongan di Selangor, manakala Osman dan Shukor (2020) meneliti hubungan antara kualiti perkhidmatan dengan kepuasan jemaah dalam pengurusan haji. Dalam konteks Malaysia, Mohamad Rusli et al. (2020) mengenal pasti cabaran yang meliputi peruntukan kuota, kenaikan kos pakej, serta keperluan strategi persediaan kewangan bagi jemaah. Tumpuan kedua ialah penguasaan pengetahuan manasik, yang lazimnya diukur menerusi ujian objektif tentang rukun, wajib dan perkara yang membatalkan haji. Pendekatan ini kukuh dari segi kesahan dalaman kerana ia mengukur pengetahuan sebenar dan bukan persepsi diri, sebagaimana yang diamalkan dalam penilaian program latihan yang lain. Namun, ia lazimnya berhenti pada peringkat output terdekat tanpa menghubungkan pengetahuan dengan amalan.

Kedua-dua tumpuan ini bernilai, tetapi mempunyai batasan yang sama. Kesemuanya menilai program pada peringkat proses dan output terdekat, tanpa menghubungkannya dengan hasil jangka panjang dalam kehidupan jemaah. Dalam kerangka model penilaian Kirkpatrick, ini bermakna kajian sedia ada beroperasi pada Tahap 1 dan Tahap 2, tanpa melanjutkan penilaian kepada Tahap 3 dan Tahap 4 (Kirkpatrick & Kirkpatrick, 2006). Akibatnya, pihak berkuasa haji memperoleh maklumat tentang sama ada jemaah berpuas hati dan menguasai tatacara, tetapi tidak memperoleh maklumat tentang sama ada ibadat tersebut mencapai tujuan pensyariatannya.

Qaedah Al-Umur Bi Maqasidiha Dan Kedudukan Niat

Qaedah *al-Umur bi Maqasidiha* merupakan salah satu daripada lima qaedah induk dalam disiplin *qawa'id fiqhiyyah*, dan dalam Majallah al-Ahkam al-'Adliyyah (Zakariyah, 2015) ia disenaraikan sebagai peruntukan awal. Ia bersumberkan hadis sahih yang diriwayatkan oleh al-Bukhari dan Muslim daripada 'Umar bin al-Khattab, yang menegaskan bahawa setiap amalan dinilai berdasarkan niat pelakunya. Kedudukan hadis ini dalam disiplin fiqh amat tinggi, sehingga al-Shafi'i menyifatkannya sebagai merangkumi satu pertiga daripada keseluruhan ilmu.

Ibn Nujaym (t.t.) dalam mazhab Hanafi dan al-Suyuti (t.t.) dalam mazhab Syafi'i, telah membahaskan secara terperinci mengenai Qaedah dan diaplikasikan secara meluas dalam

menentukan sah atau batal sesuatu ibadat, membezakan antara ibadat dan adat, serta menetapkan tanggungjawab dalam muamalah (Zakariyah, 2015). Kesepakatan merentasi mazhab terhadap qaedah ini menjadikannya antara asas yang paling mantap dalam menentukan nilai sesuatu perbuatan. Rusli dan Mansor (2025) menunjukkan bahawa qaedah ini berfungsi sebagai alat operasional yang memandu keputusan kehakiman dan pentadbiran.

Rantailan Pengetahuan, Niat Dan Tingkah Laku

Hubungan antara pengetahuan, niat dan tingkah laku telah lama menjadi tumpuan dalam literatur tingkah laku. Ajzen (1991) menegaskan bahawa niat merupakan peramal tingkah laku yang paling hampir, manakala faktor-faktor lain mempengaruhi tingkah laku terutamanya menerusi kesannya ke atas niat. Kerangka ini telah digunakan secara meluas dalam pelbagai bidang, termasuk tingkah laku keagamaan. Dalam konteks Muslim, kajian Fitriani et al. (2022) mengesahkan tiga instrumen berkaitan kesederhanaan beragama, iaitu pengetahuan, sikap dan niat. Analisis regresi berganda dalam kajian tersebut menunjukkan bahawa pengetahuan dan sikap mempengaruhi pembentukan niat secara signifikan, serta menegaskan bahawa tingkah laku yang disertai pengetahuan adalah lebih baik daripada tingkah laku tanpa pengetahuan. Penemuan ini menyokong struktur rantailan yang dicadangkan dalam kertas ini, sekali gus menunjukkan bahawa bentuk hubungan tersebut telah disahkan dalam konteks keagamaan Muslim, walaupun belum dalam konteks ibadat haji dengan maqasid sebagai kandungan setiap konstruk.

Kerangka Teori

Kajian ini meletakkan Nazariyyah al-Maqasid al-Shariah sebagai teori induk, dengan qaedah fiqhiyyah al-Umur bi Maqasidiha sebagai asas justifikasi bagi peranan pengantaraan niat. Model penilaian Kirkpatrick digunakan semata-mata sebagai kerangka sokongan yang menjelaskan susunan proses keberkesanan program. Pembahagian tugas antara ketiga-tiga sandaran ini adalah seperti berikut. Nazariyyah al-Maqasid menentukan kandungan setiap konstruk, struktur pemboleh ubah bersandar, dan kriteria kejayaan program. Qaedah al-Umur bi Maqasidiha menjustifikasikan kedudukan niat sebagai perantara antara ilmu dan amal. Model Kirkpatrick hanya menyumbang susunan urutan proses, iaitu bahawa kesan program berlaku secara berperingkat daripada reaksi kepada hasil akhir. Pembahagian ini penting untuk menjelaskan bahawa kajian ini tidak meminjam kerangka penilaian Barat sebagai asas teori. Sebaliknya, teori kajian bersumberkan disiplin usul fiqh sepenuhnya, manakala model Kirkpatrick digunakan sebagai medium penyusunan yang tidak mempengaruhi kandungan atau kriteria penilaian.

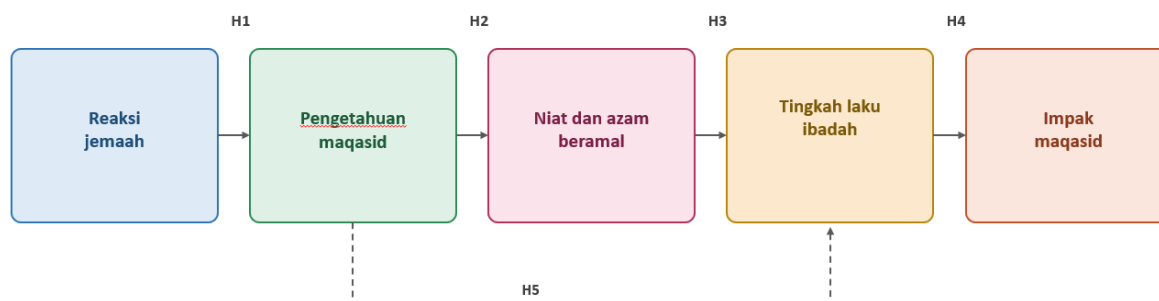
Jadual 1: Pembahagian Peranan Sandaran Teori

Sandaran	Peranan Dalam Kajian	Menentukan
Nazariyyah al-Maqasid (al-Shatibi; Ibn 'Ashur)	Teori induk	Kandungan konstruk, struktur pemboleh ubah bersandar, kriteria kejayaan
Qaedah al-Umur bi Maqasidiha (Ibn Nujaym; al-Suyuti)	Asas justifikasi pengantaraan	Kedudukan niat sebagai perantara antara ilmu dan amal
Model Kirkpatrick	Kerangka sokongan proses	Susunan urutan peringkat penilaian sahaja

Sumber: Analisis Penulis

Kerangka Konseptual Dan Pembangunan Hipotesis

Model yang dicadangkan menghubungkan lima konstruk dalam satu rantaian struktural, dengan satu laluan kesan langsung tambahan. Rajah 1 memaparkan model tersebut.

Rajah 1: Kerangka Konseptual Kajian

Sumber: Diadaptasi daripada al-Shatibi (2002) dan Kirkpatrick dan Kirkpatrick (2006)

Secara ringkas, model ini melibatkan lima pemboleh ubah sahaja iaitu reaksi jemaah (RJ) ialah pemboleh ubah tidak bersandar; pengetahuan maqasid manasik (PM), niat dan azam beramal (NA) serta tingkah laku ibadah (TL) ialah pemboleh ubah perantara yang berturutan; manakala impak maqasid (IM) ialah pemboleh ubah bersandar. Rantaian utama ialah RJ → PM → NA → TL → IM, yang diwakili oleh H1 hingga H4. Satu laluan langsung tambahan dari PM kepada TL dimasukkan bagi menguji sama ada niat menjadi pengantara penuh atau separa (H5). Jadual 2 meringkaskan peranan dan pengukuran setiap konstruk.

Jadual 2: Ringkasan Konstruk, Peranan dan Cadangan Pengukuran

Konstruk	Peranan dalam model	Cadangan item
Reaksi Jemaah (RJ)	Pemboleh ubah tidak bersandar (Tahap 1 Kirkpatrick)	5
Pengetahuan Maqasid Manasik (PM)	Pemboleh ubah perantara (Tahap 2)	10 (5 + 5)
Niat dan Azam Beramal (NA)	Pemboleh ubah pengantara utama (H5)	5
Tingkah Laku Ibadah (TL)	Pemboleh ubah perantara (Tahap 3)	8 (4 + 4)
Impak Maqasid (IM)	Pemboleh ubah bersandar (Tahap 4)	20 (4 × 5)

Reaksi Jemaah Dan Pengetahuan Maqasid (H1)

Reaksi jemaah dalam kajian ini didefinisikan sebagai reaksi berbentuk utiliti, iaitu penilaian jemaah terhadap kebergunaan dan kerelevanan kandungan program bimbingan yang ditawarkan oleh Lembaga Tabung Haji, dan bukan sebagai kepuasan afektif. Pemilihan ini berasaskan penemuan meta-analisis Alliger et al. (1997) bahawa ukuran reaksi berbentuk utiliti menunjukkan hubungan yang lebih kuat dengan pembelajaran berbanding ukuran berbentuk afektif. Justeru:

H1: Reaksi jemaah terhadap program bimbingan haji mempunyai pengaruh positif yang signifikan terhadap pengetahuan maqasid manasik.

Pengetahuan Maqasid Dan Niat Beramal (H2)

Pengetahuan maqasid manasik adalah menerusi dua indikator yang dibezakan dalam disiplin usul fiqh, iaitu ma'rifah al-hukm yang merangkumi pengetahuan tentang rukun, wajib dan sunat haji, serta ma'rifah al-hikmah yang merangkumi pengetahuan tentang tujuan pensyariatan setiap manasik. Pembezaan ini penting kerana penguasaan hukum tanpa kefahaman hikmah merupakan inti permasalahan yang dikemukakan dalam bahagian permasalahan kajian. Kajian Fitriani et al. (2022) menunjukkan bahawa pengetahuan keagamaan mempengaruhi pembentukan niat secara signifikan dalam kalangan Muslim. Justeru:

H2: Pengetahuan maqasid manasik mempunyai pengaruh positif yang signifikan terhadap niat dan azam beramal.

Niat Beramal Dan Tingkah Laku Ibadah (H3)

Hubungan ini merupakan pengoperasian langsung qaedah al-Umur bi Maqasidiha. Dari sudut literatur tingkah laku, Ajzen (1991) menegaskan bahawa niat merupakan peramal tingkah laku yang paling hampir. Kedua-dua sandaran ini menunjuk kepada arah hubungan yang sama, walaupun berasal daripada tradisi ilmu yang berbeza. Justeru:

H3: Niat dan azam beramal mempunyai pengaruh positif yang signifikan terhadap tingkah laku ibadah.

Tingkah Laku Ibadah Dan Impak Maqasid (H4)

Konstruk tingkah laku ibadah merujuk kepada ketepatan pelaksanaan manasik dari sudut fiqh serta istiqamah amalan ibadah khusus selepas pulang. Konstruk impak maqasid pula merujuk kepada kesan yang kelihatan pada kehidupan menyeluruh jemaah, meliputi urusan muamalah, tanggungjawab keluarga, penjagaan kesihatan dan penuntutan ilmu. Pembezaan skop antara kedua-dua konstruk ini perlu dijaga dengan teliti semasa pembinaan instrumen bagi mengelakkan isu kesahan diskriminan. Justeru:

H4: Tingkah laku ibadah mempunyai pengaruh positif yang signifikan terhadap impak maqasid dalam kehidupan jemaah.

Kesan Pengantaraan Niat dan Azam Beramal (H5)

Kedudukan niat sebagai pemboleh ubah pengantara bersumberkan kerangka al-Shatibi, yang menetapkan bahawa *qasd al-mukallaf* berdiri antara pengetahuan tentang *qasd al-Shari'* dengan pelaksanaan amalan, dan bahawa keselarasan antara kedua-duanya merupakan syarat kesempurnaan amalan (al-Shatibi, 2002; Zulkifli & Ahmad, 2021). Kedudukan ini diperkukuh oleh qaedah *al-Umur bi Maqasidiha* yang menetapkan bahawa nilai sesuatu perbuatan ditentukan oleh niat pelakunya (Zakariyah, 2015). Dari sudut literatur tingkah laku, Ajzen (1991) menegaskan bahawa niat merupakan peramal tingkah laku yang paling hampir, dan bahawa faktor-faktor lain mempengaruhi tingkah laku terutamanya menerusi kesannya ke atas niat.

H5: Niat dan azam beramal menjadi pengantara dalam hubungan antara pengetahuan maqasid manasik dengan tingkah laku ibadah.

Metodologi Yang Dicapadangkan

Kajian ini merencanakan reka bentuk kuantitatif berbentuk tinjauan keratan rentas. Reka bentuk keratan rentas menghasilkan bukti hubungan ramalan. Populasi kajian terdiri daripada jemaah haji negeri Sabah yang telah menunaikan haji dalam tempoh satu hingga dua musim terkini dan telah mengikuti sekurang-kurangnya satu peringkat program bimbingan. Kriteria kemasukan responden ialah: (i) warganegara Malaysia berumur 18 tahun ke atas yang menetap di Sabah dan menunaikan haji melalui Lembaga Tabung Haji Negeri Sabah; (ii) telah menghadiri sekurang-kurangnya satu daripada Kursus Haji Asas, Intensif atau Perdana; dan (iii) menunaikan haji buat kali pertama, supaya penilaian terhadap kursus tidak dipengaruhi pengalaman haji terdahulu. Pembatasan tempoh kepada dua tahun adalah untuk mengurangkan bias ingatan, memandangkan responden diminta menilai kandungan kursus yang dihadiri sebelum keberangkatan, di samping memberi masa yang mencukupi untuk impak maqasid dalam kehidupan dapat diperhatikan.

Teknik persampelan bertujuan dicadangkan kerana responden perlu memenuhi kriteria kemasukan yang khusus, dan senarai lengkap jemaah sebagai kerangka persampelan rawak tidak semestinya dapat diakses. Bagi mengurangkan bias pemilihan, responden akan direkrut merentasi kelima-lima Bahagian di Sabah, iaitu Pantai Barat, Pedalaman, Kudat, Sandakan dan Tawau, dengan bilangan responden bagi setiap Bahagian ditetapkan mengikut anggaran kadar jemaah berdasarkan maklumat daripada Lembaga Tabung Haji Negeri Sabah. Jadual Krejcie dan Morgan (1970) akan digunakan bagi sampel saiz. Oleh itu, sasaran awal ditetapkan pada sekitar 384 responden, dan 400 soal selidik akan diedarkan bagi mengambil kira kadar tidak respons.

Data akan dikumpul menggunakan soal selidik tadbir sendiri dalam format bercetak dan dalam talian, yang diedarkan melalui Pejabat Lembaga Tabung Haji Negeri Sabah dan cawangannya di setiap Bahagian, sesi pertemuan jemaah pasca-haji dan kumpulan alumni jemaah, dengan persetujuan termaklum diperoleh daripada setiap responden. Data dicadangkan dianalisis menggunakan pemodelan persamaan berstruktur kuasa dua terkecil separa (PLS-SEM) dengan perisian SmartPLS 4, yang membolehkan penilaian serentak model pengukuran dan model struktural, mengikut garis panduan pelaporan yang dikemukakan oleh Hair et al. (2019). Penilaian model pengukuran meliputi kebolehpercayaan konsistensi dalaman, kesahan menumpu menerusi purata varians terekstrak seperti dicadangkan oleh Fornell dan Larcker (1981), serta kesahan diskriminan menerusi kriteria nisbah heterotrait-monotrait yang dicadangkan oleh Henseler et al. (2015). Kesan pengantaraan dalam H5 diuji menerusi prosedur bootstrap dengan 5,000 subsampel dan selang keyakinan 95 peratus.

Jangkaan Dapatan Kajian

Memandangkan kertas ini merupakan kertas konsep, dapatan empirikal belum diperoleh dan akan dilaporkan dalam makalah susulan selepas pengumpulan data. Walau bagaimanapun, berdasarkan sorotan literatur, tiga dapatan utama dijangka daripada analisis PLS-SEM.

Pertama, laluan H1 dijangka signifikan, selaras dengan penemuan Alliger et al. (1997) bahawa reaksi berbentuk utiliti berkait dengan pembelajaran. Signifikannya, sekiranya laluan ini lemah, ia menunjukkan bahawa skor kepuasan yang tinggi dalam penilaian sedia ada tidak mencerminkan pemindahan kefahaman maqasid kepada jemaah. Kedua, niat dan azam beramal dijangka menjadi pengantara separa dalam hubungan antara pengetahuan maqasid dengan tingkah laku ibadah (H5), selaras dengan Ajzen (1991) dan Fitriani et al. (2022). Dapatan ini, sekiranya disahkan, merupakan bukti empirikal bagi qaedah al-Umur bi Maqasidiha dalam

konteks ibadat haji, dan menunjukkan bahawa kursus yang hanya memindahkan ilmu tanpa membentuk niat tidak mencukupi. Ketiga, impak maqasid dijangka paling kuat pada dimensi hifz al-din dan lebih lemah pada dimensi hifz al-nafs, hifz al-'aql, hifz al-nasl dan hifz al-mal, mencerminkan tumpuan kandungan kursus sedia ada kepada aspek ibadat khusus. Dapatan ini akan menjadi asas kepada cadangan penstrukturan semula kandungan kursus secara lebih seimbang.

Sumbangan Kajian

Kertas konsep ini menyumbang dari tiga sudut utama. Pertama, ia merupakan usaha awal mengoperasikan sebuah qaedah fiqhiyyah sebagai hipotesis yang boleh diuji secara empirikal. Qaedah al-Umur bi Maqasidiha menyatakan bahawa nilai amalan ditentukan oleh niat, satu dakwaan yang selama ini dibahaskan secara tekstual sahaja. Kajian ini menukarkannya kepada model pengantaraan yang boleh diukur, sekali gus menawarkan pendekatan metodologi baharu yang menjadikan qawa'id fiqhiyyah sebagai sumber hipotesis. Kedua, ia menukar kriteria penilaian keberkesanan program bimbingan haji daripada kepuasan peserta dan penguasaan tatacara kepada pencapaian maqasid dalam kehidupan jemaah. Sekiranya dapatan menunjukkan program berjaya pada peringkat pengetahuan tetapi lemah pada peringkat impak, ini merupakan bukti berasaskan data bahawa kandungan program perlu distruktur semula, satu maklumat yang boleh ditindaklanjuti secara langsung oleh pihak berkuasa haji.

Ketiga, dari sudut praktikal, instrumen berasaskan maqasid yang dibangunkan memberi tiga manfaat khusus kepada Lembaga Tabung Haji: (i) ia boleh digunakan sebagai alat penilaian sebelum dan selepas program bagi mengukur perubahan kefahaman maqasid, bukan sekadar kepuasan; (ii) ia membolehkan penetapan petunjuk prestasi utama (KPI) program bimbingan berasaskan pencapaian maqasid, contohnya skor impak maqasid jemaah dalam tempoh setahun selepas pulang, sebagai pelengkap kepada indikator kepuasan sedia ada; dan (iii) ia membolehkan perbandingan antara Bahagian dan daerah di Sabah, siri kursus atau pembimbing ibadat haji, serta perbandingan dengan negeri lain dalam kajian susulan, sekali gus membantu TH mengenal pasti amalan terbaik dan keperluan latihan semula pembimbing. Di luar konteks haji, struktur rangkaian yang sama boleh diadaptasi bagi menilai program keagamaan lain seperti kursus umrah, kursus pra-perkahwinan dan program pembangunan asnaf zakat, dengan menyesuaikan kandungan konstruk mengikut maqasid program berkenaan.

Implikasi Dasar

Sekiranya model ini disahkan secara empirikal, tiga jenis maklumat boleh digunakan oleh pihak berkuasa haji. Pertama, kekuatan relatif setiap laluan menunjukkan titik dalam rangkaian yang paling lemah. Laluan H1 yang lemah menunjukkan masalah pada penyampaian dan kerelevanan kandungan kursus. Laluan H2 yang lemah menunjukkan bahawa kandungan yang disampaikan tidak berjaya menyentuh dimensi niat. Laluan H4 yang lemah pula menunjukkan bahawa kesan ibadat tidak berkekalan selepas jemaah pulang, satu petunjuk bahawa program susulan pasca-haji mungkin diperlukan. Kedua, pemeriksaan dimensi impak maqasid secara berasingan menunjukkan daruriyyat yang mana paling dan paling kurang terkesan. Maklumat ini boleh digunakan untuk menyeimbangkan kandungan kursus, yang selama ini terlalu menumpukan aspek hifz al-din berbanding dimensi maqasid yang lain. Ketiga, analisis pelbagai kumpulan berdasarkan peringkat kursus yang dihadiri menunjukkan sama ada Kursus Haji Intensif dan Kursus Haji Perdana memberi nilai tambah yang signifikan berbanding Kursus Haji Asas sahaja. Maklumat ini membantu TH mengagihkan peruntukan, tenaga pengajar dan masa kursus dengan lebih cekap.

Kesimpulan

Kertas konsep ini mengemukakan satu model penilaian program bimbingan haji yang berpaksikan maqasid al-Shariah sebagai teori induk. Model yang dicadangkan menghubungkan reaksi jemaah, pengetahuan maqasid manasik, niat dan azam beramal, tingkah laku ibadah, serta impak maqasid dalam kehidupan, dengan niat sebagai pemboleh ubah pengantara yang dijustifikasikan menerusi qaedah al-Umur bi Maqasidiha. Sumbangan utama kertas ini bukan terletak pada penemuan hubungan baharu, tetapi pada pengoperasian konsep-konsep usul fiqh dalam bentuk yang boleh diukur dan diuji. Pendekatan ini membuka ruang bagi disiplin Syariah menyertai perbincangan berasaskan bukti, sekali gus menyediakan asas empirikal bagi penambahbaikan dasar program bimbingan haji. Langkah seterusnya ialah pembangunan dan pengesahan instrumen melalui penilaian pakar dan kajian rintis, diikuti pengumpulan data dan pengujian model bagi mengesahkan dapatan yang dijangka. Memandangkan kajian ini memberi fokus kepada jemaah haji Sabah dan menggunakan persampelan bertujuan, kajian susulan disarankan untuk menguji model yang sama di negeri lain bagi menilai kebolegunaannya dalam konteks yang lebih luas.

Penghargaan

Penulis merakamkan setinggi-tinggi penghargaan kepada Fakulti Pengajian Islam, Universiti Malaysia Sabah atas sokongan dan kemudahan yang diberikan sepanjang kajian ini dijalankan.

Pernyataan Pembiayaan

Kajian ini tidak menerima sebarang pembiayaan daripada mana-mana agensi awam, komersial atau bukan untung.

Pernyataan Konflik Kepentingan

Penulis mengisytiharkan tiada konflik kepentingan berkaitan penyelidikan, pengarang dan penerbitan artikel ini.

Pernyataan Etika

Kertas konsep ini tidak melibatkan pengumpulan data daripada subjek manusia. Kelulusan etika akan dipohon daripada jawatankuasa etika penyelidikan Universiti Malaysia Sabah sebelum fasa pengumpulan data dilaksanakan, dan persetujuan termaklum akan diperoleh daripada semua responden.

Rujukan

- Abd Rahman, W. F. I. W., Nasir, N. F. M., Ab Rahim, S. F., Suaree, N. A. S. M., & Arif, M. I. A. M. (2025). The Reinterpretation Of Health Readiness In Securing The Wellbeing Of Pilgrimage Services: Penafsiran Semula Kemampuan Kesihatan Dalam Menjamin Kesejahteraan Perkhidmatan Haji Dan Umrah. *al-Qanadir: International Journal of Islamic Studies*, 34(04), 138-151.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Albahar, M., Gazzawe, F., Thanoon, M., & Albahr, A. (2023). Exploring Hajj pilgrim satisfaction with hospitality services through expectation-confirmation theory and deep learning. *Heliyon*, 9(11).
- Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad bin Muhammad. (t.t.). *Ihya' 'Ulum ad-Din*. Kaherah: Dar al-Hadith. Jilid 1, Kitab Asrar al-Hajj, hlm. 235-270
- Alliger, G. M., & Janak, E. A. (1989). Kirkpatrick's levels of training criteria: Thirty years later. *Personnel Psychology*, 42(2), 331–342. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1989.tb00661.x>
- Alliger, G. M., Tannenbaum, S. I., Bennett, W., Jr., Traver, H., & Shotland, A. (1997). A meta-analysis of the relations among training criteria. *Personnel Psychology*, 50(2), 341–358. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1997.tb00911.x>
- al-Shatibi, A. I. I. (2002). *Al-Muwafaqat fi usul al-shari'ah* (Jil. 1–4). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- al-Suyuti, J. 'A. (t.t.). *Al-Ashbah wa al-naza'ir fi qawa'id wa furu' fiqh al-Shafi'iyah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Bouhannache, N. (2023). Qasd and qusud in maqasidi thought and phenomenology: Contexts and outcomes. *Journal of Contemporary Maqasid Studies*, 2(2), 27–52. <https://doi.org/10.52100/jcms.v2i2.106>
- Fitriani, S., Muhid, A., Ridho, A., & Ahmad, N. (2022). The intention of becoming religiously moderate in Indonesian Muslims: Do knowledge and attitude interfere? *Religions*, 13(6), 540. <https://doi.org/10.3390/rel13060540>
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2–24. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>
- Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Ibn 'Ashur, M. T. (t.t.). *Maqasid al-shari'ah al-islamiyyah*. Dar al-Nafa'is.
- Ibn Nujaym, Z. D. (t.t.). *Al-Ashbah wa al-naza'ir 'ala madhhab Abi Hanifah al-Nu'man*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Khaliq, M. N., & Pangestu, A. (2025). Teori Maqasid Syari'ah Klasik (Asy-Syatibi). *Risalah Jurnal Pendidikan Dan Studi Islam*, 11(1), 149-162.
- Kirkpatrick, D. L., & Kirkpatrick, J. D. (2006). Evaluating training programs: The four levels (3rd ed.). Berrett-Koehler.
- Kock, N., & Hadaya, P. (2018). Minimum sample size estimation in PLS-SEM: The inverse square root and gamma-exponential methods. *Information Systems Journal*, 28(1), 227–261. <https://doi.org/10.1111/isj.12131>

- Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607–610. <https://doi.org/10.1177/001316447003000308>
- Kurniawan, E., & Syed Zaiful, S. A. A. (2022). Beribadah di tengah wabak COVID-19: Analisis terhadap fatwa Majelis Ulama Indonesia No. 14 Tahun 2020 berasaskan teori maqasid al-shari‘ah al-Shatibi. *Jurnal Fiqh*, 19(1), 83–108.
- Mohamad Rusli, N. A., Yaakob, H., Mohd Mahyideen, D. J., Mohamad, D. W. N., & Mohamed Arif, M. (2020). Umum: cadangan panduan menunaikan umrah: do's and dont's. *ASPIRASI FPP*, 1, 28-32.
- Mohammed, T. A. S. (2024). A scientometric study of maqasid al-shariah research: Trending issues, hotspot research, and co-citation analysis. *Frontiers in Research Metrics and Analytics*, 9, 1439407. <https://doi.org/10.3389/frma.2024.1439407>
- Mulkin, F. I., & Fataruba, S. (2021). Kajian hukum Islam terhadap kebijakan pemerintah atas pemberian kuota lebih kepada jemaah haji. *TATOHI: Jurnal Ilmu Hukum*, 1(7), 708-721.
- Nor, M. A. I., Mahdzar, M., Amil, N. H., & Hisam, N. K. I. (2023). Effects of Umrah service quality on pilgrims' satisfaction amongst Umrah travel agents in Selangor, Malaysia. *Jurnal'Ulwan*, 8(3), 96-107.
- Osman, A. F., & Shukor, M. S. (2020). Service quality and pilgrims' satisfaction in Hajj management services. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 13(5), 1120–1135.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.
- Rusli, M., & Mansor, N. (2025). Qawa'id fihiyyah as instruments of contemporary public governance in Muslim-majority contexts. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 9(30), 80–88.
- Suhardi, M. S. S., Ibrahim, B., & Asni, F. (2024). Resolusi Muzakarah Haji Peringkat Kebangsaan: Pendekatan Dan Prosedur Tabung Haji Dalam Menangani Isu Melontar Jamrah: Resolutions of the National Hajj Muzakarah: Tabung Haji's Approaches and Procedures in Addressing the Issue of Jamrah Stoning. *Jamalullail Journal*, 3(2), 213-231.
- Zakariyah, L. (2015). *Legal maxims in Islamic criminal law: Theory and applications*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004304871>
- Zulkifli, M., & Ahmad, N. (2021). Maqasid al-shariah theory: A comparative analysis between the thoughts of al-Shatibi and 'Izz al-Din Ibn 'Abd al-Salam. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 11(8), 180–193.